

साधारण २००१ च्या सुमारास, कौस्तुभ पांढरीपांडे हा नागपूरचा एक पक्षीमित्र तणमोराच्या शोधात वडाळ्याला (जि. अकोला, ता. बार्शीटाकळी) पोचला. पूर्वी विदर्भात मोठ्या संख्येने असलेला तणमोर आता दुर्मीळ का झाला आहे याच्या कारणांचा शोध घेताना समस्येचं खरं मूळ त्यांना दिसू लागलं.

१८५३ मध्ये विदर्भाचा ताबा इंग्रजांकडे आला तेव्हा मॅचेस्टरमधील कापड गिरण्यांना भरपूर कापूस पुरवण्यासाठी त्यांनी इतक्या मोठ्या प्रमाणावर कापूस शेती सुरु केली की १९०४ पर्यंत मूळच्या २९ लाख हेक्टर गवताळ प्रदेशापैकी फक्त १ लाख हेक्टर शिल्लक राहिला. एकल पीकपद्धती, गवताळ प्रदेशांचा नाश आणि अनेक दुष्काळांमुळे सर्व जैवविविधतेचं मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झालं. पारंपरिक पीक पद्धती व स्थानिक वाणे नष्ट झाली, पारंपरिक गुंरांच्या जाती (खामगांवी, उंबरडा) व अनेक वन्यजीव नामशेष झाले.

स्वातंत्र्यानंतरही निसर्ग व्यवस्थापन इंग्रजांच्याच पद्धतीने होत राहिलं. वडाळा हे अवघ्या ७३ उंबऱ्यांचं गाव याच चुकीच्या निसर्गव्यवस्थापन व वापरामुळे उद्भवलेल्या प्रचंड ज्हासाचं बळी होतं. कस घटलेल्या जमिनीत कशीबशी पोटापुरती शेती होत होती. चान्याअभावी गावात फक्त ४०-५० गुरे होती. बहुतेक गावकरी दुसऱ्या राज्यांत मजुरी किंवा छोट्या वस्तूंची विक्री इ. व्यवसायांसाठी स्थलांतर करत होते.

'या अभावाच्या स्थितीतून मूळ व्यवस्थेकडे (विपुल प्रमाणात चारा, पशुपालन आणि स्थानिक पिकांची शेती) जायचं कसं' ह्या प्रश्नावर आपणच काम करावं असं ठरवून त्यांनी 'संवेदना' स्थापन केली.

निसर्गसंवर्धनाच्या चर्चेसाठी, निर्णयासाठी सर्वाना एकत्र आणण्यासाठी 'तांडापंचायत' ही नवीन संकल्पना मांडली (तांडा: स्थानिक भाषेत वस्ती). त्यातील सभासद निर्व्यसनी, संभाषण कौशल्य असलेले व प्रगतिशील असेच निवडले गेले.

तांडापंचायतीमार्फत प्रकल्पाला नेतृत्व देणे ही महत्वाची पायरी होती. यानंतर जंगल हक्क कायदा (२००६) आणि जैवविविधता कायदा (२००२) ह्या दोन्हीचा योग्य वापर वडाळ्यातील ग्रामस्थांनी केला. आवश्यक समित्या बनवल्या, ठराव केले; सर्व शासकीय उपचार पार पाडले आणि २००८ मध्ये वनविभागाच्या जमिनीवर संवर्धन प्रकल्पाला सुरुवात केली. संवर्धनासाठी बरेचदा निसर्गाला स्वतःला बरं करण्यासाठी वेळ देणे एवढंच पुरेसं ठरतं. त्यामुळे ग्रामस्थांनी सुरुवातीला जमिनीच्या एका छोट्या तुकड्याला फक्त काटेरी कुंपण घालून संरक्षित केलं. पुढच्या काही वर्षांत त्या जमिनीवरची प्रगती पाहून सहभाग वाढू लागला आणि ३ एकर वर चालू झालेला प्रयोग १२५ एकरांवर पसरला. प्रकल्पाची व्याप्ती वाढल्यावर ग्रामस्थांनी काटेरी कुंपणाऐवजी social fencing वर भर दिला; संरक्षित जमिनीवर चराईबंदी, कुन्हाडबंदी, वणवाबंदी आणि शिकारबंदी केली.

आता १० वर्षांनंतर ecological succession सारख्या प्रक्रियांमुळे प्रकल्पामध्ये ४३ प्रकारची गवते दिसू लागली आहेत. 'पवन्या', 'मारवेल' गवतांच्या पौष्टिक चान्यामुळे गावातील गुरांची संख्या ४०० पर्यंत पोचली आहे. विदर्भातील चारा छावण्यांच्या पार्श्वभूमीवर वडाळ्यातील ग्रामस्थ गवताच्या पेंढ्या विकून उत्पन्न मिळवत आहेत ही स्थिती तिथल्या प्रगतीविषयी बरंच काही सांगून जाते.

हा प्रवास अर्थातच सोपा नव्हता. मुळात गावातील लोकांचा विश्वास संपादन करणे, त्यांच्यात एकजूट आणि एकमत घडवून आणणे ह्यासाठी अनेक वर्षे चिकाटीने प्रयत्न करावे लागले. आजूबाजूच्या गावातील लोकांचा चराईबंदीला विरोध, सरकारी यंत्रणांतील विरोध व दिरंगाई या सर्वांचा सामना करावा लागला. 'संवेदना' मार्फत कौस्तुभ पांढरीपांडे यांनी अतिशय संयमाने व कौशल्याने हे सर्व हाताळले. याशिवाय निसर्गही काही आव्हाने उभी करतोच. गवतांचं प्रमाण वाढल्याने तृणभक्षी प्राणी (नीलगाय, काळवीट, रानडुक्कर इ.) यांची संख्या वाढत आहे आणि त्यांचा शेतीस उपद्रव होऊ लागला आहे. संवर्धन प्रकल्पामुळे वनजमिनींचे उत्तम व्यवस्थापन होत असल्याने वनविभागाचा जो खर्च वाचतो त्यातून गावकऱ्यांच्या शेतजमिनीभोवती कुंपण किंवा चर खणणे हा या समस्येवरचा सोपा उपाय असू शकतो.

याहून एक थोडा अधिक सूक्ष्म आणि त्यामुळेच अधिक अवघड प्रश्न निसर्ग उपस्थित करू शकतो. गेल्या १५०-२०० वर्षांपासून विदर्भाचा हा भाग गवताळ असला तरी तेथील निसर्गाचा मूळ कल हा कोरड्या पर्णगळीच्या वनाचा आहे. त्यामुळे संरक्षित प्रदेशात हळूहळू मोठ्या झुडुपांची संख्या वाढू लागली आहे. त्यातून पुढे त्याचा जंगलामध्ये रुपांतरीत होण्याचा प्रवास सुरु होईल आणि गवताचे प्रमाण कमी होत जाईल (या succession चे उदाहरण म्हणून जवळच्याच 'काटेपूर्णा' अभयारण्याकडे पाहता येईल). त्यावेळेला संवर्धनाची व्याख्या नक्की कशी करायची, निसर्गसंरक्षण आणि स्थानिकांच्या गरजा याची सांगड कशी घालायची अशा अवघड प्रश्नांची उत्तरे शोधावी लागतील.

एवढं मात्र नक्की की परिसरातल्या निसर्गाशी एकरूप असलेली जीवनपद्धती, लोकांचा (विशेषकरून तरुणांचा) सहभाग आणि योग्य मार्गदर्शन यामुळे वडाळ्यात यश दिसत आहे. एवढेच नव्हे तर आजूबाजूच्या गावांनाही ते या प्रवासात सामील करून घेत आहेत ही आजच्या पर्यावरणज्ञासाच्या काळात अतिशय प्रेरणादायक बाब आहे. वडाळा, लामकानी, मेंढालेखा ही उदाहरणे डोळ्यासमोर ठेवून महाराष्ट्रातील/देशातील अनेक गावे डोळसपणे आपापल्या निसर्गाचं संवर्धन करता करता प्रगती साधतील ही आशा करूया. ♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦

प्रदुषणाचा विळखा आणि अंधारलेले भविष्य

- Dr Sudhir Dahitankar

" जागतिक तापमानवाढीचा वेग असाच सुरु राहिला, तर एक दिवस असा येईल की शुक्र (Venus) ताच्याप्रमाणे पृथ्वीचे तापमान 250 सेल्सिअस इथपर्यंत वाढेल आणि सल्फ्युरिक आम्लाचा पाऊस पडेल...!!" हे, शास्त्रज्ञ

स्टीफन हॉकिंगज यांचे वक्तव्य कुणाही सुज्ञ व्यक्तीला अंतर्मुख होण्यास भाग पाडणारे आहे. अंटार्क्टिका आणि आर्क्टिक खंडातील वातावरणात ओझोन आवरणाला छिद्र पडले आहे, हे आवरण मानवनिर्मित वायूंमुळे विरळ झाले आहे. प्रचंड प्रमाणात वाढत्या वायू प्रदूषणामुळे इन्फ्रारेड